

دانشگاه پیام نور
استان خراسان جنوبی

واحد بیرجند

کارشناسی ارشد تاریخ تشیع

عنوان رساله:

چگونگی تبلیغ و ترویج تشیع در زمان امام جعفر صادق (ع)

نام و نام خانوادگی پدید آور: کوثر با سلیقه

نام و نام خانوادگی استاد راهنما: دکتر جواد اکبری مطلق

نام و نام خانوادگی استاد مشاور: دکتر جواد اکبری مطلق

سال تحصیلی ۹۷-۹۸

تاریخ دفاع: ۱۳۹۸/۱۰/۳۰

سپاسگزاری

خداوند عزوجل را شاکرم که توفیق علم آموزی و شاگردی در مکتب اسلام را به بنده ارزانی داشت تا در دوره کارشناسی ارشد خویش به افتخار انجام پژوهشی کم نظیر از حیث موضوع و محتوا بپردازم. همچنین به شکرانه نعمت همجواری با آستان مقدس حضرت ثامن الحجج امام علی بن موسی الرضا (ع) افتخار انجام پژوهشی جدید در سایه توجهات و الطاف باری تعالی و ائمه اطهار علیهم السلام افتخار شاگردی اساتید گرانقدری چون **جناب آقای دکتر جواد اکبری مطلق** که از راهنمایی‌ها و دانش ایشان بهره مند شدم. همچنین از خدمات استاد داور **جناب آقای دکتر محمدحسن الهی زاده** بسیار سپاسگزارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۸	چکیده
۹	بیان مساله
۱۰	پیشینه تحقیق
۱۱	سوالات
۱۲	فرضیات
۱۲	ضرورت تحقیق
۱۳	روش تحقیق
۱۴	معرفی و نقد منابع
۲۲	بخش اول: بررسی عوامل رشد و گسترش اندیشه‌های شیعی
۲۳	فصل اول: عوامل پیدایی و رشد اندیشه‌های فقه شیعه در عصر ائمه اطهار (ع)
۲۳	۱- بررسی لفظ «شیعه» در لغت و اصطلاح
۲۷	۲- تاریخچه‌ی ظهور تشیع
۳۲	۳- نخستین عملکردهای پیروان علی (ع) در جهت شناساندن جریان تشیع

فصل دوم: نحوه‌ی برخورد و شدت عمل بنی‌امیه و بنی‌عباس نسبت به تبلیغات شیعیان..... ۳۵

۱- سخت‌گیری و شدت برخورد امویان ۳۵

۲- شروع دعوت عباسیان و تاثیر آن در توسعه تشیع ۳۷

۳- آغاز ستیزه‌گری خلفای عباسی با جریان تشیع ۳۹

فصل سوم: روش‌های تبلیغاتی ائمه پیش از امام صادق (ع)..... ۴۵

۱- صلح امام حسن (ع) ۴۵

۲- قیام امام حسین (ع) ۴۶

۳- مناجات امام سجاد (ع) ۴۷

۴- فعالیت‌های فرهنگی امام محمدباقر (ع) ۵۲

بخش دوم: حیات سیاسی اجتماعی و فرهنگی شیعیان در عصر امام جعفر صادق (ع)..... ۵۷

فصل اول: اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر امام جعفر صادق (ع)..... ۵۸

۱- مختصری از زندگی‌نامه امام ششم شیعیان ۵۸

۲- جریان تشیع در عصر امام جعفر صادق (ع) ۶۲

۳- موانع گسترش تشیع در این دوره ۶۲

فصل دوم: اقدامات امام صادق (ع) در جهت بسط اندیشه تشیع ۷۲

۱- بیان مبانی اندیشه امامت برای مردم ۷۲

۲- مبارزه در غالب بیان احکام و تفسیر قرآن ۷۵

۳- نقش شاگردان امام صادق (ع) در گسترش تشیع و تبیین فقه شیعه ۷۷

فصل سوم: عوامل ایجاد جنبش علمی در زمان امام جعفر صادق (ع)..... ۸۰

۱- پیدایش و رشد مکاتب کلامی..... ۸۰

۲- فضای باز سیاسی و اجتماعی..... ۸۱

۳- ترجمه آثار حکما و متکلمان بزرگ یونانی..... ۸۲

۴- گسترش قلمرو جغرافیایی اسلام و ازدیاد مسلمانان..... ۸۳

بخش سوم: اقدامات و فعالیت‌های امام صادق (ع) در ترویج تشیع و مقابله با جریانات انحرافی..... ۸۴

فصل اول: نقش امام صادق (ع) در حیات علمی شیعه..... ۸۵

۱- شکل‌گیری نظام آموزشی شیعه..... ۸۵

۲- شکل‌گیری و پویایی فقه شیعی..... ۸۸

۳- نظام‌مند شدن عقاید یا باورها و مفاهیم شیعی..... ۸۹

فصل دوم: سیاست تقیه امام صادق (ع)..... ۹۲

۱- تعریف تقیه..... ۹۲

۲- ضرورت و فلسفه تقیه..... ۹۳

۳- احکام تقیه از دیدگاه امام صادق (ع)..... ۹۸

۴- موارد تقیه در بیان امام صادق (ع)..... ۹۹

فصل سوم: برخورد امام صادق (ع) با فرقه‌ها و قیام‌های عصر خود

..... ۱۰۱

۱- نقش قیام‌های علوی در گسترش تشیع..... ۱۰۱

- ۱- امام و غلات ..... ۱۰۸.
- ۲- امام و معتزله ..... ۱۱۰.
- ۳- امام و زیدیه ..... ۱۱۱.
- ۴- امام و محمد نفس زکیه ..... ۱۱۳.
- ۵- امام و فرقه اسماعیلیه ..... ۱۱۴.
۶. رحلت امام صادق و ماجرای جانشینی ایشان ..... ۱۱۵.
- نتیجه گیری ..... ۱۱۸.
- کتابشناسی ..... ۱۲۰.

چکیده

دوران زندگی سیاسی و اجتماعی امام جعفر صادق (ع) از موضوعات قابل توجه قرن دوم هجری/ هشتم میلادی می‌باشد. جامعه‌ی شیعی در عصر امامت ایشان با چالش‌های فراوانی در عرصه‌های سیاسی و فکری مواجه بود. دسته‌بندی‌ها و انشعابات داخلی شیعیان و علویان یکی از برجسته‌ترین این چالش‌ها بود. فشار و مراقبت‌های دستگاه خلافت، به ویژه در دوران عباسی، بر علویان و امامان شیعه و پیروان آنها از یک سو و سیاست تقیّه امامان که موجب عدم اشراف آنان بر شیعیان در مناطق مختلف می‌شد، پیامدهای مختلفی را در عرصه‌های فکری-سیاسی و اجتماعی در پی داشت.

هدف رساله حاضر این است که با استفاده از روش تحقیق تاریخی که مبتنی بر توصیف و تحلیل می‌باشد، به بررسی این موضوع بپردازد که امام صادق (ع) و یاران ایشان در این دوره‌ی حساس، از چه روش‌هایی جهت تبلیغ و ترویج مذهب تشیع استفاده کردند؟ یافته اصلی پژوهش این است که امامان شیعه پس از شهادت امام حسین علیه‌السلام از درگیری‌های مستقیم با حکومت پرهیز داشتند و در دراز مدت، با تربیت شاگردانی ممتاز در حوزه‌های فقه و کلام و حدیث، میراث اهل بیت را به دیگران انتقال داده و گروه‌های انشعابی را به حاشیه راندند.

کلید واژه: امام صادق (ع)، شیعه اثنی عشر، قیام‌های شیعی، فقه شیعه، ترویج تشیع.

بیان مساله

امام صادق (ع) در دوره امامت خود به بسط تفکر شیعی پرداخت و مبانی اندیشه امامت را برای مردم بیان کرد. تفکر شیعی در این زمان چنان گسترده شده بود که در اقصی نقاط جهان اسلام، شیعیان اظهار وجود می‌کردند. یکی از روش‌های امام در جهت تبیین مبانی تشیع این بود که آشکارا تحریم همکاری با حکومت‌های ستمگر را مورد تاکید قرار می‌داد. بیشترین روایاتی که دلالت بر حرمت همکاری با حکومت‌های ستمگر دارد از زبان امام صادق (ع) نقل شده است. با این حال، ایشان در جهت تبلیغ و ترویج تشیع، به برخی از شیعیان اجازه‌ی ورود به حکومت را داد. از این رو، این نکته که همکاری با حکومت‌های ستمکار حرام نمود جز در دو مورد، «احقاق حق و ابطال باطل و تقیه» از زمان امام صادق (ع) جزء نظریات معروف شیعه قرار گرفت.

امام صادق (ع) در این دوره، شیعیان را از رفتاری که موجب مشروعیت بخشیدن به حکومت‌ها باشد باز داشت. رجوع به دستگاه قضایی طاغوت را ممنوع و قاضی مجتهد، و شیعه عادل را با انتخاب طرفین دعوا، جانشین قضات رسمی کرد و حکم قاضی شیعه را نافذ و اطاعت آن را واجب دانست. به همین دلیل، در این زمان شیعه دستگاه قضایی مستقلی به وجود آورد و از مراجعه به سازمان‌های قضایی حکومتی خودداری کرد.

یکی از مسائلی که موجب نوعی استقلال برای شیعیان شد مساله خمس بود؛ چون یکی از موارد مصرف خمس، ذوی القربی یا اهل بیت بودند. از این رو به ملاحظات سیاسی، این مساله در جهان اسلام کنار گذاشته شده بود ولی از زمان امام محمد باقر (ع) مجدداً احیاء شد و امام صادق (ع) نیز وکلایی را برای دریافت خمس در شهرهای مختلف منصوب کرد. این وکلا به امور شرعی شیعیان نیز رسیدگی می‌کردند. شیعیان با پرداخت خمس از پرداخت مالیات به حکومت منع می‌شدند؛ همچنین دستگاه رهبری می‌توانست با خمس دریافت شده، مشکلات شیعیان را بر طرف کرده و نوعی استقلال مالی به شیعه اعطا کند.

اقدام دیگر امام جعفر صادق (ع) برای تثبیت بنیان‌های مذهب شیعه، مخالفت با عقیده‌ای بود که گویا به تقلید از مسیحیان بین شیعیان بوجود آمد مبنی بر این پیامبر اکرم و سایر ائمه شیعیان دارای جنبه ملکوتی هستند و در وجود هر یک از ائمه، دو ماهیت وجود دارد: یکی ماهیت خدائی و دیگری ماهیت بشری. به عقیده آنها سرشت پیغمبر

اسلام و سرشت هر یک از ائمه شیعه، نیمی خدائی است و نیمی سرشت آدمی. امام صادق (ع) با این عقیده مخالفت نمود و دلیل مخالفت ایشان به خاطر این بود که می‌دانست این عقیده سبب تفرقه در مذهب شیعه و تضعیف آن خواهد شد. هم‌چنین در نیمه قرن دوم اسلامی، تمایلی به رهبانیت بین مسلمین بوجود آمد که سرمشق آنها صومعه‌های مسیحی بود.

امام جعفر صادق (ع) با رهبانیت شیعیان و سایر فرقه‌های اسلامی بطور جدی مخالفت نمود زیرا نفع حکومت در این بود که شیعیان دست از دنیا بشویند و نتوانند بوسیله تبلیغ، مذهب شیعه را توسعه بدهند. سومین چیزی که امام با آن به شدت مخالفت می‌نمود تجرد بود که در نیمه اول قرن دوم وارد رسوم برخی از مسلمین شد. امام زن نگرستن مردان را مخالف سنتی می‌دانست که از طرف خداوند به وجود آورده شده است و علاوه بر زیان‌های معنوی که بخود می‌زند، تجرد برای جامعه مسلمین خطر دارد، برای اینکه از شمار نفوس مسلمین می‌کاهد در حالی که شماره نفوس کفار رو به افزایش است. مخالفت شدید امام جعفر صادق (ع) با تجرد مردان، نهضت تجرد را که نزدیک بود در اسلام قوت بگیرد طوری ضعیف کرد که می‌توان گفت از بین رفت.

پیشینه تحقیق

زمانی که صحبت از جریان تشیع به میان می‌آید آن هم در کشوری که مذهب رسمی آن شیعه اثنی‌عشری می‌باشد، بدیهی است مطالعات و تحقیقات در این زمینه از وفور و فراوانی برخوردار هستند و در این زمینه چندان با کسری پژوهش روبرو نیستیم. در اینجا براساس میران اهمیت و ارتباط این مطالعات با پژوهش حاضر به معرفی آنها پرداخته می‌شود.

در این زمینه می‌توانیم به کتاب حسین صابری با نام *تاریخ فرق اسلامی* که در دو جلد تدوین شده است اشاره کنیم. هدف نگارنده ترسیمی کلی از تاریخ فرقه‌های شیعه به دور از ملاحظات جانبدارانه می‌باشد. بیشتر اهتمام وی، گزارش و تحلیلی بی‌طرفانه در مورد فرقه‌ها و اندیشه‌های شیعه می‌باشد. در این پژوهش مطالبی در مورد فرق شیعی و فرق منسوب به شیعه که در فصلهای مختلف به آن پرداخته شده است، از این کتب استفاده شده است.

پس از آن باید به کتاب *سید حسین محمدجعفری* با نام *تشیع در مسیر تاریخ* اشاره کنیم که هدف آن پیگیری چگونگی ظهور تشیع و فراز و نشیب‌های آن در طول تاریخ است. *قیام‌های شیعه در عصر عباسی* تألیف محمد

کاظمی پوران، درباره حکومت عباسیان تاریخ جنبش‌ها و قیام‌ها جنبش‌های اسلامی می‌باشد. وی در کتابش اهداف و نتایج قیام‌های علوی در عهد عباسی را برشمرده است.

کتاب رسول جعفریان با عنوان *حیات فکری - سیاسی امامان شیعه* نیز شامل سیره‌ی هریک از معصومین علیهم‌السلام در ارتباط با وقایع زمان خود و نقش آنها در جهت تکامل و توسعه جریان تشیع می‌باشد. کتاب حسین مدرسی طباطبائی با عنوان *نظری بر تطوّر مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین* نیز از جمله آثار است که می‌بایست به عنوان سابقه علمی تحقیق حاضر به آن اشاره کرد و در آن چگونگی شکل‌گیری تشیع و مبانی فکری و عقیدتی آن مورد توجه قرار گرفته است.

از میان مقالاتی که با موضوع تحقیق حاضر در ارتباط هستند، مقاله‌ای است با عنوان *«گونه شناسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره‌ی تاریخ و چگونگی پیدایش تشیع»* این مقاله توسط محسن الویری در نشریه تاریخ، فرهنگ و تمدن اسلامی به چاپ رسیده است. محتوای مقاله به نقد آثار مستشرقان درباره چگونگی و تاریخ پیدایش تشیع می‌پردازد و بیان می‌دارد که بنیان‌های اندیشه‌ی شیعی بر مدار امامت می‌چرخد که اگر چه از عصر پیامبر وجود داشته، ولی بروز اجتماعی آن به تدریج در عصر حضور معصومان صورت گرفته است.

در مقاله دیگری که در اینجا به آن اشاره می‌شود *«امامت در مکتب صادق آل محمد (ص)»* نام دارد. این مقاله توسط محمد حسین فاریاب در نشریه معرفت کلامی، سال دوم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است و بر اساس نظر نگارنده‌ی آن در دوران امام صادق علیه‌السلام جهش چشمگیری نسبت به دوران نخستین پیدایش تشیع، ظاهر شده است، چنان که موجب اعتقاد برخی به الوهیت امامان در آن دوران شده است. در این میان امام صادق علیه‌السلام به تبیین ویژگی‌های امامت پرداخته و از منظر ایشان «امام» کسی است که حجّت خدا بر بندگان بوده و مرجعیت دینی علمی و اخلاقی را بر عهده دارد و واسطه‌ی فیض میان خدا و بندگان بوده و منصوب از جانب خدا، معصوم و دارای علم خدادادی است.

سوالات

سوال اصلی:

امام صادق (ع) و شاگردان ایشان چه اقدامات و فعالیت‌هایی در جهت گسترش و تبلیغ تشیع انجام دادند؟

سوالات فرعی:

۱. وضعیت سیاسی، فرهنگی و عقیدتی شیعیان در عصر امام صادق (ع) چگونه بود؟
۲. عمده‌ترین محورهای اختلاف شیعیان در عصر امام صادق (ع) چه بود؟
۳. شکل‌گیری و پی‌ریزی فقه شیعی توسط امام صادق (ع) تا چه حد مبتنی بر ضرورت‌های اجتماعی جامعه آن عصر بود؟

فرضیات

۱. گستردگی فتوحات مسلمان و توجه آنان به سرزمین‌های فتح شده که با تحولات علمی و فرهنگی زیادی همراه بود موجب ظهور نخستین اندیشه‌های فکری و فرهنگی جامعه‌ی اسلامی شد.
۲. مذهب تشیع تا پیش از دوران امامت امام جعفر صادق (ع)، علی‌رغم نفوذ و گسترشی که میان مسلمین داشت، هنوز به عنوان یک مذهب مستقل و دارای احکامی فقهی مطرح نشده و در برابر جریانات انحرافی که به آن وارد می‌شد، بسیار آسیب‌پذیر بود.
۳. اقدامات امام جعفر صادق (ع) در کنار حرکت‌های فکری مرجئه، خوارج و... مدافع و بیانگر معارف شیعی بود. سهم امام جعفر صادق (ع) در گسترش و تبیین مذهب شیعه به قدری بود که این مذهب در همان عصر مشهور به مذهب جعفری گردید.
۴. در دورانی که فضای علمی و فرهنگی تازه‌ای بروی مسلمانان گشوده شده و باعث شده بود تا کنجکاوی آنان برای یادگیری علوم مختلف زیاد شود، ضرورت‌های اجتماعی برای مسائل علمی و فرهنگی به عنوان یک ضرورت دینی و اعتقادی و اجتماعی نمود بیشتری پیدا کرد.

ضرورت تحقیق

در جریان فتوحات و آشنایی مسلمین با فرهنگ و تمدن‌های دیگر و هم‌چنین به وجود آمدن مکاتب فکری موجب شد که مسلمانان در این دوران با دوگانگی فکری و فرهنگی مواجه گردیدند. وجود همین ضرورت‌های

اجتماعی در درک صحیح تر از دین یا مسائل اعتقادی و یا پرسشگری های بسیار بود که به پیدایی مکتب های فقهی بسیار بزرگ شیعه، معتزله، شافعی، حنبلی و .. انجامید. پیروان برخی از این مکتب ها با استفاده از جوی که دستگاه سیاست در جهت آزادیشان پدید آورده بود و با توجه شرایط زمان و در مواردی هم سستی و ضعف دولت در کنترل شان برنامه هایی را پیاده می کردند و ابراز وجود می کردند.

در این دوران، اقدامات امام جعفر صادق (ع) در کنار حرکت های فکری مرجئه، خوارج و... مدافع و بیانگر معارف شیعی بود. سهم امام جعفر صادق (ع) در گسترش و تبیین مذهب شیعه به قدری بود که این مذهب در همان عصر مشهور به مذهب جعفری شد. سهم این امام معصوم در تکوین و تدوین علوم و بویژه فقه جعفری بسیار ارزنده می باشد. زوایای پیدا و پنهان عصر امام صادق (ع) و شرایط اجتماعی و عواملی که زمینه رشد علم را فراهم کرد، این حقیر را برآن داشت تا وارد تحقیق در این حوزه شده و در حد توان در شناسایی عوامل اجتماعی موثر بر رشد علم در عصر این امام معصوم بکوشم

روش تحقیق

روش گردآوری اطلاعات به شکل کتابخانه ای بوده است که با مطالعه پیرامون موضوع اقدام به نگارش طرح اولیه تحقیق خواهد شد سپس بر اساس آن به مطالعه منابع و تحقیقات مستند در ارتباط با موضوع خواهیم پرداخت. نکات قابل ارزشمند فیش برداری و سپس با تدوین طرح نهایی نگاشته های فیش برداری شده مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت و پس از نقد و بررسی بسیاری از داده ها به تسویه و یا تکمیل آنها در هنگام نگارش خواهیم پرداخت. نگارش کار مستند، علمی و همراه با تجزیه و تحلیل داده های متنوع در ارتباط موضوع خواهد بود.

معرفی و نقد منابع

منابع مربوط به تاریخ اسلام و تشیع از گستردگی و تنوع فراوانی برخوردار هستند. اما به لحاظ موضوع می توانیم آن ها را در گروه های زیر تقسیم بندی کنیم:

الف) تواریخ عمومی

منابع تاریخ عمومی، به آن دسته از منابع دست اول اطلاق می گردد که تاریخ بشر را از آغاز خلقت تا زمان حیات مولف دربردارد. مهمترین منابع تاریخ عمومی که در رساله‌ی حاضر مورد استناد قرار گرفته اند، عبارتند از تاریخ الرسل و الملوک اثر طبری، تاریخ یعقوبی و الکامل اثر ابن اثیر.

اما کهن ترین تاریخ عمومی که به زبان عربی باقی مانده است و حوادث دنیای اسلام را تا حدود سال ۲۵۲ هـ/ق ۸۶۶ م. ذکر می کند، تاریخ یعقوبی است. ابن واضع یعقوبی متوفی (۲۸۴ هـ/ق / ۸۹۸ م) چنانکه در یتیمه الدهر تصریح شده است، اصلاً ایرانی و از مردم اصفهان بوده است.

یعقوبی دوستدار سفر بود و بلاد اسلامی را از شرق تا غرب سیاحت کرده است. جدّ او واضح، چنان که روایت شده، از شیعیان فداکار و جان خود را بر سر این کار نهاده است. در شیعه بودن خود یعقوبی نیز تردید کمی وجود دارد و مواردی از کتاب وی، گواه این مطلب است. او حدیث غدیر خم و حدیث ثقلین و تفسیر آن به «کتاب خدا و عترت» را روایت کرده است. در خلفای راشدین، جز در مورد حضرت علی بن ابیطالب علیه السلام، تعبیر به «امیرالمومنین» نمی کند.

سایر ادله مبنی بر اعتقادات شیعی مولف، از روی اولویت دادن او به روایت شیعیان از رویدادهای قرن اول هجری، عنایت و التفات وی نسبت به سرگذشت نامه‌ی دوازده امام و تأکیدش بر ادای سهم آنان در پیشبرد خرد و حکمت، بیشتر هویدا می شود. از عثمان تصویری مخالف نظر اهل سنت ارائه می دهد و به اقوال و سیرت امامان شیعه می پردازد. اما در مجموع نقل قول‌های او درباره‌ی عباسیان در مقایسه با آنچه درباره‌ی امویان آورده، نشان دهنده‌ی نوعی تسامح است و در این ابواب، به روایات عباسی هم استناد می جوید. با این حال، یعقوبی در تحریر مطالب پیرامون روابط مذهبی، بی طرفی زیادی از خود نشان داده است و همین امر بر ارزش کار او می افزاید، او

جزو معدود مورخانی بود که تاریخ عمومی خود را در پرتو اعتقادات مذهبی یا اطلاعات اهل مذهب خود، نگارش و ارزیابی کرده و در موضوعاتی وارد شده است که مورخان دیگر از آن غفلت کرده‌اند.

یعقوبی در تاریخ نگاری شیوه‌ای معتدل داشته و اطلاعاتی که داده، از جمله خطبه‌ها و وصایای سیاسی و اخلاقی و نامه‌های رسمی دقیق و گاه منحصر به فرد است. او در نقل مطالب، دو کار عمده انجام می‌دهد: نخست آن که مطالبی که با اصول عقائد اسلامی موافق نبود را نقل نکرده، خصوصاً مطالبی که از کتاب غار گنجینه‌ها در وصف بنی اسرائیل نقل کرده است. هم‌چنین وی هرگاه از تاریخ سیاسی اقوام اطلاعات کافی نداشته، تاریخ فرهنگی آنان را آورده است. یعقوبی در اثر خویش برخی مباحث جغرافیایی را نیز مطرح کرده و به گاه‌شماری ایرانی و رومی نیز توجه نشان داده است.

تاریخ الرسل و الملوك، تألیف ابوجعفر محمد بن جریر طبری (۳۱۰-۲۲۴ هـ/ق/۹۲۳-۸۳۹ م) که در ۱۲ جلد توسط ابوالقاسم پاینده ترجمه شده است، کتابی است که به صورت سال‌نگاری نگارش یافته شرح و وقایع تاریخی را از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ هـ/ق/۹۱۵ م. قمری ادامه می‌دهد. طبری از زمانی که به ذکر دوره‌ی اموی و عباسی می‌رسد، تا حدودی شیوه نگارش سال‌نگاری خود را تغییر می‌دهد. به طوری که حجم زیادی از رویدادهای هر سال را به شرح خلیفه‌ی وقت اختصاص داده و در واقع، حوادث را براساس روی کار آمدن یا کنار رفتن خلفا تنظیم می‌کند و سایر حوادث را در کنار آن و در ارتباط با زندگی خلیفه مورد بحث قرار می‌دهد.

یکی از محاسن کتاب طبری، ذکر تفصیلی رویدادهاست. وی تمام روایت‌هایی را که در دسترس داشته و آنچه را که شخصاً یافته است، در مورد یک رخداد تاریخی نقل می‌کند. اما این تفصیل در نقل روایت‌های تاریخی، چون با اظهار نظر و قضاوت و گزینش مولف همراه نیست، گاه در تضاد و تناقض با هم قرار می‌گیرد و خواننده را دچار سردرگمی می‌کند.

از برجسته‌ترین موضوعات مربوط به رساله‌ی حاضر که محمد بن جریر طبری در کتاب خود به آن پرداخته، مبحث قیام‌های شیعی در دوره‌ی عباسی است که به تفصیل آن‌ها را ذکر می‌کند و بیش از دیگر منابع به ذکر این وقایع می‌پردازد. به طوری که گاهی در بیان حوادث یکسال، همه‌ی حجم مطالب را به شرح و تفصیل پیرامون موضوع قیام اختصاص می‌دهد. این امر، حاکی از اهمیت موضوع قیام‌های شیعی است حتی طبری را به عنوان یکی از علمای بزرگ اهل سنت و امامان و پیروان و پرهیزی و بر پایه قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

روایت‌ها و با آن که سعی دارد در ظاهر، بی‌طرفی خود را حفظ نماید، لیکن از جانبداری خلفا برحذر نمانده و اعمال و رفتار آن‌ها را در مقابل فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله جایز می‌داند. او نه تنها از مظلومیت و حقانیت علویان سخنی به میان نمی‌آورد، بلکه علاقه‌ای هم به محکوم کردن یا سرزنش اعمال ناشایست خلفا از خود نشان نمی‌دهد.

قسمت اعظم تاریخ طبری مجموعه‌ای از روایات گوناگون از راویان مختلف است که به شکل معمول روایت خبر، نقل شده است، بدین صورت که ابتدا سلسله راویان و سپس خبر گزارش می‌شود؛ بنابراین، تاریخ طبری صرفاً نقلی است و مؤلف دخل و تصرفی در منابع خود نکرده و مطالب را بدون در نظر گرفتن صحت و سقم آن‌ها ضبط نموده است. وی از یکسو با امانتداری کامل و در نوع خود بی‌نظیر، روایات متعدد و متنوع راجع به هر واقعه را آورده و از این طریق به حفظ منابع اسلامی از خطر نابودی خدمتی شایان کرده است، اما از سوی دیگر، مطالب غیرواقعی و افسانه‌های حماسی و نیز خلط و سهوهای در کتابش دیده می‌شود؛ ازینرو باید محتوای هر روایت بررسی و با روایات دیگر مقایسه شود و مختصات و مسائل آن معلوم گردد.

الکامل فی التاریخ، اثر ابن اثیر از دیگر نمونه‌های برجسته‌ی تاریخ نویسی عمومی است که در نگارش این رساله به عنوان منبع، مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب، با توجه به آن که سال‌ها پس از طبری و یعقوبی نوشته شده است، در نقل حوادثی که به زمان آن‌ها نزدیک تر بوده، نظر مورخان گذشته را ترجیح داده و در پاره‌ای موارد، به اطلاعات طبری، چیزی نمی‌افزاید.

ابن اثیر نیز در نگارش اثر خود، روش سال‌نگاری را پیشه ساخته و حوادث را براساس تقدم زمانی می‌نویسد. لیکن جهت گیری او در قبال جریانات منسوب به تشیع، در قیاس با طبری، مثبت تر و با محکوم کردن اعمال دستگاه خلافت همراه است.

اهمیت الکامل جز آنچه گفته شد بیشتر به خاطر اشمال بر ذکر وقایعی است که در آثار دیگران دیده نمی‌شود یا کمتر بدان پرداخته‌اند. اهمیت اساسی الکامل به ویژه در مورد رویدادهایی است که ابن اثیر برخلاف طبری به گونه‌ای گسترده از آنها یاد کرده است. به طور خلاصه اهمیت الکامل به اختیار کردن گزارش‌ها (روایات تاریخی) است نه فقط نقل و چیدن آنها در کنار یکدیگر و به همین جهت این کتاب شهرت پیدا کرده و بر دیگر کتب تاریخی برتری یافته است. البته متأسفانه نویسنده در بیشتر موارد منابع خود را یاد نکرده است ولی کتاب او منبع و

الگوی برای مورخان پس از خود مانند ابوالفداء، ذهبی، ابن شاکر و ابن کثیر شده است که تحت تأثیر او کتب تاریخی خویش را به روش وی تألیف کرده و از اخبار و اطلاعات او استفاده نموده‌اند.

تاریخ فخری (در آداب ملکداری و دولت‌های اسلامی) تألیف محمد بن علی بن طباطبا، کتابی در آثار و اخبار خلفای اسلامی از خلفای راشدین تا مستعصم عباسی و سقوط بغداد است که با بخشی درباره‌ی آداب ملکداری آغاز می‌شود. نویسنده‌ی کتاب، صفی‌الدین محمد بن علی، از خاندان حسن بن علی در ۶۶۰هـ ق متولد شد. پدرش معروف به تاج‌الدین در کوفه و بغداد نقیب علویان بود و گویا توسط عظاملک جوینی در ۶۸۰هـ به قتل رسید. پس از پدر، محمد بن علی نقابت علویان را برعهده گرفت و به سفر به نقاط مختلف پرداخت. او از شهرهای عراق و ایران دیدن کرد و در ۷۰۱هـ ق در موصل اقامت گزید.

یکی از ویژگی‌های کتاب **تاریخ فخری**، رعایت اصل بی‌طرفی در نگارش تاریخ است و این که به رغم پایبندی به تشیع، از ذکر اقدامات نیک رهبران خوارج نیز ابایی ندارد. بخش دوم کتاب او با عنوان سخن درباره‌ی دولت‌های اسلامی در رساله‌ی حاضر مورد استفاده قرار گرفته است که از ذکر تاریخ خلفای راشدین شروع شده و تا خلفای عباسی ادامه می‌یابد. در این قسمت ابن طباطبا به شورش‌ها و قیام‌هایی که در نقاط مختلف قلمرو عباسیان مانند ایران رخ داده و نیز تأسیس دولت‌هایی چون فاطمیان اشاره می‌کند.

کشف الغمه، نگارش علی بن عیسی اربلی (م ۶۱۲ هـ) در شرح زندگانی امامان معصوم است که در میان شیعه و سنی معتبر شناخته می‌شود. در این کتاب، مناقب، فضایل و معجزات امامان معصوم جمع‌آوری شده و حوادث دوران هر امام را همراه فضایل و کرامات آنها بیان می‌کند. اربلی در مقدمه‌ی کشف الغمه، بعد از گلایه از اهل سنت که در کتاب‌هایشان به تاریخ و فضایل امامان شیعه نپرداخته و حتی عالمان آنان نام بعضی از امامان را نمی‌دانند، انگیزه‌اش را از تألیف کتاب، بیان تاریخ و شخصیت معصومین بیان می‌کند تا با واضح شدن کمالات آنان، دشمنان ائمه از سب آنان منع شوند و غلو کنند.

ب) منابع مذهبی

منابع مذهبی بخش بزرگی از سرچشمه‌های تحقیق حاضر را شکل می‌دهند و از آن جایی که به لحاظ شمار، متعدد هستند، در این جا همه‌ی آنها را اعم از کتاب‌های فرق و کلام، رجال و سیره، تحت عنوان واحد «منابع مذهبی» بررسی می‌کنیم.

نخست در میان کتب مذهبی که به رجال و سیره اختصاص دارند و در رساله‌ی حاضر مورد استفاده قرار گرفته‌اند، می‌توانیم از **مقاتل الطالبین** یاد کنیم که متقدم بر دیگر تألیفات است. این کتاب که توسط ابوالفرج اصفهانی (۲۴۲-۲۸۹ هـ.ق / ۸۵۷-۹۰۲ م) نگارش یافته، اثری در اطلاع رسانی پیرامون زندگی فرزندان ابی‌طالب به شمار می‌رود که به شهادت رسیده یا به طرز مرموزی درگذشته‌اند. باید اعتراف کرد که بیشترین اخبار و اطلاعات در مورد حرکت‌ها و قیام‌های شیعی را می‌توان از کتاب **مقاتل الطالبین** به دست آورد. گرچه گرایش‌های زیدی با تسامح مذهبی ابوالفرج در اثرش آشکارا مشخص است، لیکن ارزش و اعتبار مقاتل به اندازه‌ای است که بعد از او، غالب علمای شیعه (مانند شیخ مفید)، ضمن نقل این اخبار، مطالب خویش را عیناً از روی مقاتل نقل کرده‌اند. وی ضمن نقل تاریخ و نسب هر یک از علویان از آل ابی‌طالب، به شرح زندگی و چگونگی شهادت وی پرداخته و مرثیه و اشعاری را که در این باره به دست آورده است، نقل می‌کند. **مقاتل الطالبین** با همه‌ی ارزشی که دارد، دارای معایبی نیز هست. از این جمله که گرچه ابوالفرج زندگی اشخاص را به ترتیب زمانی شرح می‌دهد و تقدم زمانی را در نظر می‌گیرد، اما معمولاً از ذکر تاریخ حوادث خودداری می‌کند. بدین جهت، خواننده باید برای کشف تاریخ، به دیگر منابع قرینه مراجعه کند. ضمناً، وی همانند طبری، اقوال و اخبار گوناگونی را ذکر می‌کند. با وجود این ایراد، نمی‌توان ارزش و اعتبار کتاب **مقاتل الطالبین** را انکار کرد.

نویسنده کتاب **مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین**، ابوالحسن علی بن اسماعیل بن اسحاق اشعری، (۲۶۰-۳۲۴ هـ.ق / ۸۷۴-۹۳۶ م)، متکلم و بنیان‌گذار مکتبی در عقاید اسلامی که پیروانش اشاعره خوانده شده‌اند. ابوالحسن اشعری از دودمان ابوموسی اشعری صحابی معروف پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله بود.

از بخش‌های مهم این اثر، بابتی است که به آراء متکلمان در مباحث جهان‌شناسانه، نظیر جوهر، جسم، حرکت و ادراک اختصاص یافته است که از آن مباحث به «دقیق الکلام» تعبیر می‌شود. اشعری فصلی را نیز به بیان اجمالی عقاید اصحاب حدیث و اهل سنت اختصاص می‌دهد.

او در ابتدا می‌نویسد که: «اولین چیزی که مسلمانان در آن اختلاف کردند مسئله خلافت و امامت بود.» بعد در ابتدا مسلمانان را به ده فرقه تقسیم کرده و از هر فرقه ای فرقه‌های متعددی را ذکر نموده است. او عقائد خود را با دلائل عقلی و نقلی ثابت می‌کند ولی در مقام بیان اندیشه‌های مخالفان عدالت را رعایت نکرده است و برای نشان دادن ضلالت مخالفان، به تکثیر فرقه‌های آن‌ها بدون سند و دلیل پرداخته است مثل تنها برای شیعه دویست تا فرقه بدون سند ذکر کرده است.

کتاب بعدی **فرق شیعه نوبختی** است که مشکور مقدمه‌ای بر آن تحت عنوان **تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم هجری** نگاشته است و می‌تواند در کنار یکدیگر راه‌گشای تحقیق درباره‌ی موضوع باشند. این کتاب از قدیمی‌ترین و مستندترین کتاب‌هایی است که تاکنون در تاریخ مذاهب اسلامی و فرق شیعه نوشته شده است. نویسنده این کتاب حسن بن موسی نوبختی متوفی بین سال‌های (۳۰۰ و ۳۱۰ هـ.ق / ۹۱۳ تا ۹۲۲ م) که خود از مشهورترین علمای امامیه در علم کلام و فلسفه است، در نیمه دوم قرن سوم و اوایل قرن چهارم می‌زیسته و بسیار مورد توجه و وثوق اکثر علمای شیعه بوده است. وی در این کتاب بدون هیچ اظهار نظری و تنها در مقام عالم کلامی، اقوال ۱۴ فرقه شیعه را نقل کرده که پژوهندگان این فن را بسیار مددکار است.

این کتاب افزون بر فرقه‌های شیعی مباحثی مفصل نیز درباره دیگر فرقه‌های اسلامی دارد. نظر به معاصر بودن مولف با دوره غیبت صغرا و انشعابات شیعیان در آن روزگار، این اثر از منابع دست اول در این زمینه محسوب می‌شود. نوبختی مباحث خود را به اختصار نوشته و تلاش کرده است که بی‌طرفی خود را حفظ کند. او جز غلات نسبت به سایر فرقه‌ها نقد تندی ندارد و معیار تقسیم‌بندی فرقه‌ها در نظر او بیشتر سیاسی و عقیدتی است تا اختلافات فقهی. نوبختی از هتاکی به فرقه‌های مذهبی مسلمانان و ردّ باورهای آنها پرهیز کرده و تنها گاه هنگام ذکر فرقه‌هایی مانند غلاة که خروج آنها از دین را اذعان داشته تعبیر «لعنهم الله» آورده و نتیجه فاسد عقیده آن‌ها را با چند کلمه به اختصار نوشته است. او در بیان گزارش‌ها، بی‌طرفی خود را حفظ و از اظهار عقیده خودداری کرده است. در پایان کتاب که از چهارده گروه شیعه پس از امام عسکری (ع) یاد کرده، گزارش او به گونه‌ای بی‌طرفانه است که آشکار نیست خود او جزو کدام گروه از آنان است.

کتاب **الکافی** از منابع حدیثی شیعه و جزو کتب اربعه‌ای است که مؤلف آن محمد بن یعقوب بن اسحق کلینی متوفی (۳۲۹ هـ/ق / ۹۴۱ م) از محدثان معاصر دوران غیبت صغری، این کتاب را در سه قسمت اصول و فروع و روضه نگاشته است. این کتاب شامل بیش از ۱۶ هزار روایت است که این تعداد روایت از تمام روایات صحاح سته نیز بیشتر است. مؤلف در این کتاب مقید به ذکر کل سند تا امام معصوم است و این خود ارزش و اعتبار خاصی را به روایات کتاب می‌دهد. همچنین روایات به ترتیب اعتبار آورده شده‌اند و روایات اول از هر باب از جهت سند و اعتبار از درجه بالاتری برخوردارند. افراد متعدد این کتاب را شرح یا ترجمه و تلخیص کرده‌اند، که در این نوشتار از ترجمه‌ی آقای کمره‌ای استفاده شده است.

الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد نیز کتاب بعدی می‌باشد. نویسنده کتاب حاضر شیخ مفید، ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی است (۳۳۶-۴۱۳ هـ/ق / ۹۴۸-۱۰۲۲م) وی از فقه‌های شیعه در قرن چهارم هجری می‌باشد. کتاب «الإرشاد» تاریخ زندگانی ائمه علیهم السلام است که شیخ مفید با توجه به روایاتی که در اختیار داشته جمع آوری نموده است. شیخ مفید در این کتاب به فضایل اهل بیت علیهم السلام و یاران آنان نیز اشاره دارد. وی کتابش را دو سال قبل از وفات نگاشته است.

شیخ مفید در کتاب **الإرشاد** همانند یک کتاب تاریخی عمل نموده و به بیان حوادث تاریخی پرداخته است. علاوه بر آن، این کتاب، یک کتاب عقیدتی نیز به شمار می‌آید زیرا در آن به بسیاری از عقائد شیعه اشاره شده است. در ضمن شیخ مفید در این کتاب مانند کتاب‌های روایی مطالب را با ذکر سند آورده و این کار ارزش و اعتبار آن را بالا برده است. در این نوشتار در فصل‌های مختلف از این منبع استفاده شده است.

کتاب بعدی که از جمله کتب **الملل و النحل** می‌باشد نوشته محمد بن عبدالکریم بن ابوبکر احمد معروف به شهرستانی متکلم شافعی اشعری (۴۷۹-۵۴۸ هـ/ق / ۱۰۸۶-۱۱۵۳م) بیشتر به سبب نگارش این کتاب شهرت دارد. ملل و نحل (آیین‌ها و کیش‌ها) مروری جامع و مفصل بر ادیان، فرق، مذاهب، مکاتب و نحله‌های فلسفی گوناگون است. خوارزم زادگاه اوست. وی با تألیف این کتاب مکتبی فلسفی برای مطالعه ملل و نحل پایه‌گذاری کرد که تا کنون ادامه دارد. این کتاب به رغم دیدگاه مشخصاً اسلامی و به واسطه بی‌طرفی و واقع بینی نسبی آن و نیز مطالعه گسترده در اعتقادات و باورها و آرای مذهبی گوناگون همچنان مورد استفاده قرار می‌گیرد. شهرستانی در این کتاب تمامی فرق و مذاهبی را که تا عصر خویش می‌شناخته، معرفی کرده است. مرجع وی مطالعه مستقیم آرا و